

The background of the cover is a dark blue color. It is overlaid with a complex, abstract pattern of gold-colored lines. These lines form various geometric shapes, including rectangles, squares, and irregular polygons, some of which are interconnected to create a maze-like or circuit-like appearance. The lines vary in thickness and are scattered across the entire surface, creating a textured, modern aesthetic.

Nicolas Maslowski
Jiří Šubrt a kol.

Kolektivní paměť
K teoretickým otázkám

KAROLINUM

Kolektivní paměť

K teoretickým otázkám

Mgr. D.E.A. Nicolas Maslowski, Ph.D.,

doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc.,

a kol.

Recenzovali:

doc. PhDr. Adela Kvasničková, Ph.D.

PhDr. Helena Kubátová, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum

Redakce Vendula Kadlečková

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2014

© Nicolas Maslowski, Jiří Šubrt a kol., 2014

Tato kniha byla zpracována v rámci řešení projektu

GAČR 13-29861P - Vejít do kolektivní paměti,

řešeného na FHS UK v Praze.

ISBN 978-80-246-2689-5

ISBN 978-80-246-2696-3 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2015

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Úvodem (<i>Nicolas Maslowski, Jiří Šubrt</i>)	7
I. Obecné teorie kolektivní paměti	13
Maurice Halbwachs, koncept rámců paměti a kolektivní paměti (<i>Jiří Šubrt, Nicolas Maslowski, Štěpánka Lehmann</i>)	15
Soudobé teorie sociální paměti (<i>Jiří Šubrt, Nicolas Maslowski, Štěpánka Lehmann</i>)	31
Paměť a historické vědomí očima historika (<i>Miroslav Hroch</i>)	46
II. Od národa ke kolektivní paměti	67
Politika paměti jako nástroj manipulace a morálky (<i>Nicolas Maslowski</i>)	69
Kolektivní paměť a národní identita (<i>Žuzana Kubišová</i>)	82
III. Instituce a média kolektivní paměti	113
Paměť jako objekt teoretické analýzy či jako objekt manipulace (<i>Jan Horský, Jan Tuček</i>)	115
Památná místa: Místa paměti ve vlastním (tj. topografickém) smyslu slova (<i>Eduard Maur</i>)	141
Vzpomínáme na vzpomínku: Kultura vzpomínání jako překlad a trvání (<i>Václav Smyčka</i>)	155
Přepisování paměti (<i>Tomáš Dvořák</i>)	170

IV. Kolektivní paměť, sociální a kulturní trauma	177
Různá nahlížení na kolektivní paměť; koncept sociálního traumatu jako jeden z aktuálních přístupů (<i>Marcel Tomášek</i>)	179
Vynalezená a nalezená minulost: nástin sociologie kulturního traumatu (<i>Csaba Szaló, Eleonóra Hamar</i>)	195
V. Narativita a identita	211
Paměť a narativita (<i>Jakub Mlynář</i>)	213
Auto/biografie, sociologie a kolektivní paměť (<i>Olga Šmídová-Matoušová</i>)	236
Vztah paměti a identity v soudobé sociologii (<i>Jakub Mlynář</i>)	257
Závěrem (<i> Jiří Šubrt, Nicolas Masłowski</i>)	277
Literatura	285
Autoři	316

Úvodem

Nicolas Maslowski, Jiří Šubrt

Paměť je bezpochyby jednou ze základních vlastností lidství a základem kontinuity naší existence. Po dlouhou dobu byla otázka paměti spojována především se specifickou schopností lidských jedinců uchovávat ve vědomí minulé děje, zkušenosti a znalosti. Lidé od nejstarších dob toužili tuto schopnost zdokonalovat a posilovat. Proto byly už kdysi dávno vyvinuty zvláštní postupy, které měly „umění paměti“ rozvíjet a napomáhat mu. Jedna z praktikovaných technik byla založena na představě o ukládání zapamatovaného na určitá imaginární místa, která mohla být spojována s představou voskových tabulek na psaní nebo budov s mnoha místnostmi [Draaisma 2003, Spence 1985]. S reflexí paměťových procesů se setkáváme již v antické filosofii. Platón hovoří o paradoxu paměti, která dokáže v duši zpřítomnit věci, které přítomny nejsou. Aristotelés uvažuje o paměti, jež se liší od prosté imaginace tím, že obsahuje časovou stopu něčeho, co se odehrálo v minulosti [Dosse 2001: 15]. Francouzský historik Jacques Le Goff, zabývající se historickou pamětí, rozlišuje v jejím vývoji pět etap: 1. etnickou paměť, existující ve společnostech bez písma; 2. rozmach paměti od pravěku po starověk spojený s vývojem od ústní podoby k písmu; 3. středověkou paměť udržující v rovnováze tradici ústní a písemnou; 4. pokroky psané paměti od 16. století do dneška; 5. zvýšený zájem o paměť, charakteristický pro současnost [Le Goff 2007: 70–71].¹ V oblasti humanitních a společenských věd věnovaly zpočátku pozornost paměti především filosofie, psychologie a historie; sociologie stála v tomto ohledu po jistou dobu stranou. Poté, co však byl díky přínosu francouzského teoretika Maurice Halbwachse vyvinut kon-

1 Le Goff [2007: 71] přiznává, že jeho klasifikace je inspirována přístupem Andrého Leroi-Gourhana (1964–1965), jenž dějiny kolektivní paměti rozdělil na pět období: 1. období ústního předávání, 2. období písemného předávání s obsahy a rejstříky, 3. období listků, 4. období kancelářských strojů a 5. období elektronického třídění.

ceptuální rámec pro zachycení tohoto fenoménu v sociální perspektivě, se sociologický kategoriální aparát stává významnou – a lze dokonce říci nezbytnou – součástí dalšího bádání.

Zájem o toto téma narůstá od druhé poloviny 70. let 20. století, což mělo a má své podstatné důvody. Badatelé si začali uvědomovat, že prožívají dobu zániku živých vzpomínek na těžké zločiny a katastrofy 20. století, spojenou s postupným odchodem generací těch, kteří byli jejich svědky. Francouzský historik Paul Veyne vidí v nárůstu pozornosti věnované historii a paměti reakci na mizející náboženské cítění, jehož uprázdněné místo je obsazováno vyprávěním a mýty o minulosti [Veyne 2008–2009: 16]. Je to ale také reflexe stavu evropské kultury, diskuse o moderně a postmoderně a posléze transformační procesy ve střední a východní Evropě, co zvýšilo senzitivitu vůči této problematice. Nezanedbatelný je ovšem i vliv nových elektronických médií a výzkum v oblasti umělého intelektu.

Hluboké společenské přeměny jsou vždy spojeny s problémy konfliktních interpretací minulých událostí, od kterých je odvíjena legitimita soudobých procesů. V našem prostředí se podstatnou příčinou výzkumné orientace na téma paměti stávají politické události a sociální změny, ke kterým došlo v průběhu 20. století, a spolu s nimi potřeba připomenout některé zamlčované děje a aktéry, přehodnotit předchozí interpretace minulosti a doplnit mezery v historickém vědomí. Výrazným impulsem přispívajícím k rozvoji diskusí na toto téma je evropská integrace, aktualizující problematiku odlišných pamětí obyvatel starého kontinentu, kteří musejí žít pohromadě navzdory tomu, co se mezi nimi v minulosti odehrálo. Přestože živé vzpomínky zanikají spolu s generacemi jejich aktérů, ozvěny dávných událostí přetrvávají a jsou nadále součástí vědomí dnešních lidí.

Také role intelektuálů a umělců nemůže být posuzována jen na základě jejich činnosti v průběhu života. Často je mnohem důležitější, jak vypadá percepce a výklad zanechaného díla po jejich smrti, tedy místo, které má jejich odkaz v paměti společnosti a odborné veřejnosti. Některé postavy ze společenského povědomí mizí i se svými myšlenkami, zatímco povědomí o jiných autorech zaznamenává neočekávané návraty a znovunalézání. To byl ostatně také případ Maurice Halbwachse. Po jeho tragické smrti v koncentračním táboře se mohlo zdát, že jeho jméno postupně zmizí z akademických referencí; autorovi konceptů „sociálních rámců“ paměti a „kolektivní paměti“ hrozil paradoxně pád do zapomnění. Došlo však k tomu, že byl opakovaně znovuobjevován; v 70. letech badateli jako Victor Karady (který se v té době zabýval problematikou

sociálních tříd), později – v souvislosti s nárůstem zájmu o téma paměti – Gerardem Namerem a mnoha dalšími, kteří k tomuto fenoménu obraceli a obracejí pozornost. Halbwachsovy ideje zaznamenaly velký návrat nejprve v rámci francouzského myšlení, později – v souvislosti s tematikou vzpomínání na traumatizující události 20. století a soudobé dějiny – pronikly do celosvětového kontextu.

Předkládaná kniha je výsledkem badatelské práce spojené s první etapou výzkumného projektu GAČR orientovaného na tematiku prozopografické literatury.² V něm se objevila potřeba zasadit sledovanou problematiku do širšího kontextu rámců, jež nabízejí soudobé teoretické koncepce paměti. Jsou to koncepce, které se rozbíhají do širokého spektra přístupů, jež před výzkumníky otevírají různorodé perspektivy. Týmovou práci na této knize jsme proto orientovali podle určitých domén, které příslušné předmětné pole strukturují. Kromě obecných teorií kolektivní paměti (kapitoly autorů: Maslowski, Šubrt, Lehmann, Hroch), jsme se zaměřili na souvislost mezi problematikou paměti, národů a nacionalismu (Maslowski, Kubišová), instituce kolektivní paměti (Horský, Tuček, Maur, Smyčka, Dvořák), paměť v kontextu společenského a kulturního traumatu (Tomášek, Hamar, Szaló) a na přístupy spojené s analýzou vztahu mezi identitou a narativitou (Mlynář, Šmídová).

První část knihy začíná kapitolou, která je věnována úloze Maurice Halbwachse (autory jsou Šubrt, Maslowski, Lehmann). V ní je mj. připomenuto, jakým způsobem byla rekonstruována Halbwachsova nedokončená kniha o kolektivní paměti, jež vyšla v poválečné Francii postupně ve třech různých verzích. Vliv Halbwachse na další vývoj úvah o paměti je – jak ukazují následující pasáže knihy – zásadní (připomeňme, že např. souvislost, kterou našel mezi kolektivní pamětí a náboženstvím, je pro některé badatele v oblasti humanitních věd relevantní a inspirující dodnes). V navazující kapitole (opět Šubrt, Maslowski, Lehmann) jsou postupně přiblíženy další dominantní teoretické přístupy. Je to koncepce míst paměti Pierra Nory, idea „práce paměti“ Paula Ricœura, teorie kulturní paměti Jana Assmanna, systémová perspektiva a teorie orientovaná na uplatňování mezinárodní perspektivy. Závěr první části knihy patří Miroslavu Hrochovi a jeho originální úvaze, v níž je zdůrazněno, že historické vědomí a paměť jsou důležitými integračními elementy. Autor si všímá toho, jak současná globalizace transformuje sociální vztahy z prostorového hlediska, a zároveň se snaží vidět problém paměti

2 Jedná se o projekt GAČR č. 13-29861P – Vejit do kolektivní paměti: sociální konstrukce uznání v českých a slovenských národních prozopografických publikacích – řešený na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze.

a historického vědomí v kontextu proměňujících se vztahů mezi současností a minulostí.

Druhá část publikace propojuje otázku kolektivní paměti s problematikou národů a nacionalismu. Maslowski se věnuje ve své kapitole tématu politiky paměti ve vztahu k národům v období moderny a pozdní moderny. Všimá si toho, jaké funkce a úlohy tento nástroj plní, a zdůrazňuje zejména zkušenost holokaustu, jež po druhé světové válce vedla k nastolování nových otázek morálního charakteru. Zuzana Kubišová zachycuje ve svém textu kolektivní paměť jako klíčový prvek etnické sebeidentifikace a konstrukce národní identity.

Třetí část práce je zaměřena na instituce kolektivní paměti a komunikaci ve smyslu obecně praktikovaných, schvalovaných a předávaných způsobů jednání a vztahů. Horský a Tuček se ve své kapitole orientují na kontext kulturní paměti, v jehož rámci se stává klíčovým proces formování a přisuzování kulturního významu jednotlivým věcem, který se mnohdy stává předmětem nejrůznějších manipulací. Eduard Maur se zaměřuje na místa paměti, přičemž zvláštní pozornost věnuje zejména tomu, jak se paměťovým symbolem a zároveň i médiem stává krajina. Václav Smyčka navrhuje pro porozumění paměti užít metaforu překladu, neboť nahlédnout na minulou událost dnešními očima je podobné jako číst starý text pohledem a se zkušeností dnešního čtenáře. Tomáš Dvořák analyzuje proměny paměti v souvislosti s vývojem a změnami komunikačních technologií a technik.

Specifická oblast zkoumání procesů na úrovni kolektivní paměti je dnes spojena s koncepcí kolektivního traumatu na sociální a kulturní úrovni. Marcel Tomášek v tomto kontextu rozpracovává koncepci, v jejímž rámci se snaží jednotlivé souvislosti paměti a traumatu systematicky uspořádat. Csaba Szaló a Eleonóra Hamar zkoumají téma kulturního traumatu zejména s ohledem na pojetí Jeffreyho Alexandera, v němž je uvedená problematika spojena s otázkou schopnosti či neschopnosti zasadit prožitou minulost do jistých narativních rámců tak, aby určitá bolestná zkušenost mohla být vědomě zpracována a analyzována.

Poslední část knihy je věnována narativitě, autobiografii a identitě. Autory jednotlivých kapitol jsou Jakub Mlynář a Olga Šmídová-Matoušová. Obrat k vyprávění (*narrative turn*), k němuž došlo v devadesátých letech, vede k analýze paměti skrze strukturu vyprávění, a to zejména s cílem pochopit, jakým způsobem se utváří identita. To dává výzkumu v oblasti interpretativní sociologie novou dimenzi a vede k tzv. „biografickému obratu“ a s ním spojenému vývoji nových výzkumných přístupů.

Zorientovat se v teoretických představách a koncepcích paměti, které se dnes v oblasti humanitních a sociálních věd uplatňují, není jednoduché. Stačí připomenout, že sama paměť je v nich spojována s řadou adjektiv. Hovoří se o paměti „kolektivní“, „sociální“, „historické“, „historicko-sociální“, „kulturní“ aj. Setkáváme se tu s přístupy, které mají své kořeny ve filosofii, historii, psychologii a sociologii. Jednotlivé koncepce jsou zakotveny v rozdílných paradigmatech a směrech teoretického myšlení. Snaha soustředit a zpřehlednit tyto přístupy v rámci jedné publikace byla jedním z motivů, které daly vzniknout této knize. Nezbyvá než si přát, aby její četba byla pro čtenáře přínosná a inspirující, a aby v ní našli orientaci, která je provede bludištěm současného přemýšlení o paměti lidských společenství a kolektivit.

I. Obecné teorie kolektivní paměti

Maurice Halbwachs, koncept rámců paměti a kolektivní paměti

Jiří Šubrt, Nicolas Maslowski, Štěpánka Lehmann

Tématu paměti je v perspektivě sociálních a humanitních věd věnována pozornost zhruba od 20. let 20. století. Už před tím se paměť stala tématem filosofie Henriho Bergsona, jejíž vliv byl v prvních desetiletích 20. století stále velmi živý a výrazný. Historik umění Aby Warburg v té době vytváří svůj *Mnemosyne Atlas*, aby s jeho pomocí odhalil základní kontury kulturní paměti lidstva. Ve Francii se ve stejné době objevuje idea sociologického přístupu k paměti, u jejíhož zrodu stál francouzský sociolog Maurice Halbwachs.

Východiska Halbwachsovy badatelské práce

Halbwachse je možné nahlížet jako jednoho z předních žáků a následovníků Émila Durkheima. V časopisu *L'Année sociologique* začal Halbwachs publikovat v r. 1904. Doklad o tom, nakolik se snažil prohloubit a rozvinout durkheimovský způsob sociologického myšlení, představují jeho knihy *Les cadres sociaux de la mémoire* [1994 (1925)], *Les origines du sentiment religieux chez Durkheim* [1925], *Les causes du suicide* [1930], *La morphologie sociale* [1970 (1938)]³. Victor Karady je názoru, že Halbwachs je svým způsobem hlavním Durkheimovým pokračovatelem [Karady 1972: 21]. Byla to ale zároveň také badatel, který rozvinul a rozpracoval svá vlastní témata, ke kterým patří např. problematika sociálních tříd a a především právě téma paměti.

Spektrum Halbwachsových odborných zájmů bylo poměrně široké. Inspirován A. Quételetem, zabýval se statistikou, dále ekonomikou, de-

3 Ale také Halbwachs, Maurice. 1918. „La doctrine d'Émile Durkheim.“ *Revue philosophique*: 353–411.